
PRZEDMOWA

Będzie to książka o socjologii historycznej Bliskiego Wschodu. Potrzeba takiej analizy socjologicznej jest dzisiaj wyraźna. W literaturze naukowej rzadko kreśli się obraz przemian długiego trwania w kontekście procesów zachodzących w ciągu dekad. Na gruncie zachodnioeuropejskim i amerykańskim robili to dotychczas nieliczni autorzy. Najbardziej znane są prace Fernanda Braudela i Immanuela Wallersteina. We współczesnej socjologii historycznej długie trwanie i procesy o średnim zasięgu starali się łączyć tacy badacze jak Theda Skocpol, Michael Mann i Charles Tilly. Jeszcze rzadziej przedmiotem systematycznych badań w zakresie socjologii historycznej był region Bliskiego Wschodu. A przecież dzieje państw i społeczeństw bliskowschodnich stanowią doskonały przedmiot analiz porównawczych. Tak się jednak nie stało ze względu na kilka czynników. Problemy, które napotyka socjolog historyczny zajmujący się tym obszarem świata, są znacznie bardziej uciążliwe od tych, z którymi boryka się uczonego interesujący się krajami europejskimi. Wyzwanie stanowią przede wszystkim luki w źródłach historycznych. Z tym zadaniem mierzy się niniejsza książka. Poświęciłem dużo czasu, aby – na podstawie zgromadzonych materiałów – w sposób jak najbardziej precyzyjny wyjaśnić czytelnikowi mechanizm zmiany organizmów społecznych i państwowych w Iranie oraz Imperium Osmańskim¹

1 Nazwa Iran – kraj Ariów – była używana powszechnie przez Irańczyków od czasów panowania dynastii Sasanidów (rok 226 n.e.). Nazwa Persja pojawiała się w pismach europejskich podróżników i była stosowana jeszcze w pierwszej połowie XX wieku. Dopiero na wyraźne życzenie Rezy-szaha Pahlawiego w 1935 roku zaczęto ponownie używać oficjalnie nazwy Iran. W całej książce będę używał właśnie tej nazwy. Nazewnictwo dotyczące drugiego analizowanego kraju jest nieco bardziej problematyczne. Kiedy mówimy o państwie powstałym po I wojnie światowej, używamy nazwy Turcja. Stosujemy ją także potocznie, gdy przywołujemy

od momentu ich powstania jako imperiów do narodzin formacji państwa narodowego i nowoczesnych społeczeństw. Zadanie, zdawałoby się niemożliwe, a jednak potrzebne głównie ze względu na konieczność dania dyscyplinie socjologii historycznej nowego impulsu badawczego. Wydaje się, że w jej ramach zaprzestano podejmowania problematyki wielkiej zmiany społecznej, jaką niosła ze sobą nowoczesność. Książka jest pierwszą tego typu próbą stworzenia kompleksowego wyjaśnienia irańskiej i osmańskiej długofalowej zmiany społecznej. Czytelnicy sami ocenią, do jakiego stopnia udaną.

Pomysł na tę książkę powstał z zainteresowania dwiema dyscyplinami socjologicznymi – socjologią historyczną i socjologią analityczną. Nie chciałem wyłącznie streszczać czytelnikowi przebiegu procesu historycznego, tak jak to często czyni się w socjologii historycznej nastawionej na opis czy też znacznie częściej – w dziedzinie historii. Moje zadanie było ambitniejsze: przetestować w innym kontekście kulturowym i instytucjonalnym obecne w europejskiej socjologii historycznej modele wyjaśniające powstanie państwa narodowego. W rezultacie powstał oryginalny model analityczny dla państw i społeczeństw Iranu oraz dla Imperium Osmańskiego.

W pracy występuje wiele terminów teoretycznych, co może stanowić dla czytelników pewne wyzwanie. Wszystkie istniejące terminy musiały być bowiem zaadaptowane do rzeczywistości bliskowschodniej i przez

dzieje państwa i kraju istniejącego na terenach Anatolii od XIV wieku do dziś. Inną kwestią jest zastosowanie pisowni małych i wielkich liter w odniesieniu do imperium Osmanów. Kiedy mowa o osmańskim państwie imperialnym piszemy dużą literą jego nazwę Imperium Osmańskie (lub Wielka Porta – historyczne określenie osmańskiego dworu, rządu i państwa). Małą literą piszemy nazwę kraju rządzonego przez dynastię Osmanów – imperium osmańskie. I jeszcze uwaga na temat pisowni nazw własnych pochodzących z języka perskiego i tureckiego. W literaturze przedmiotu funkcjonują już dwie kanoniczne prace z zakresu historii obu analizowanych tutaj krajów, które zostały przetłumaczone na język polski. Pierwsza to *Imperium osmańskie. Epoka klasyczna, 1300–1600* Halila Inalcika (2006), druga to *Historia Iranu* pod redakcją Anny Krasnowolskiej (Olbrycht et al. 2010). Wykorzystuję wszystkie spolszczenia nazw własnych stosowane w tych książkach. Tam, gdzie dany termin ma swój perski lub turecki odpowiednik, podaję go w nawiasie. Ponieważ książka dotyczy dwóch krajów muzułmańskich, niektóre nazwy (np. *szajch al-islam*, *mudźtahid*) mają swoje odpowiedniki w obu krajach, dlatego stosuję terminy ogólnomuzułmańskie, zgodnie ze spolszczonym zapisem form arabskich przyjętym w książce Janusza Daneckiego *Kultura islamu. Słownik* (1997).

jej pryzmat definiowane. Znalazły się tutaj takie kategorie analityczne jak: *państwo imperialne* i *państwo narodowe*, *społeczeństwo cywilne* (w odróżnieniu od *społeczeństwa obywatelskiego*), *sfera publiczna* oraz *spór*. Zostaną one dokładnie wyjaśnione w dalszych rozdziałach książki.

Przedstawiony tutaj sposób badania sięga swoimi korzeniami do socjologii analitycznej (Bearman, Hedström 2009). Jest to dziedzina, w ramach której buduje się, a następnie testuje, modele na styku makro- i mikrostruktur społecznych. Socjologia analityczna stawia sobie za cel wyjaśnienie mechanizmów społecznych zachodzących w grupach ludzkich pod wpływem czynników makrostrukturalnych (Barkey 2009). Model zaprezentowany czytelnikowi w tej pracy jest próbą precyzyjnego ukazania przemiany państwa o charakterze imperialnym w nowoczesne państwo narodowe w obszarze dwóch muzułmańskich tradycji politycznych – szyickiej i sunnickiej. Najważniejszą rolę w tym mechanizmie odgrywały protesty społeczne, których przebieg i wynik (porozumienie lub otwarty konflikt społeczeństwa z państwem) był zapośredniczony przez sferę publiczną – zbiór instytucji pośredniczących między społeczeństwami a organizmami państwowymi. Jak będę dowodził, w tradycji sunnickiej, reprezentowanej przez Imperium Osmańskie, trajektoria rozwoju instytucji pośredniczących umacniała kontakty społeczeństwa z państwem. Przyczyniło się to do stosunkowo łagodnego przebiegu protestów społecznych przeciwko reformom modernizacyjnym pod koniec XIX wieku i zmiany imperium w państwo narodowe w wyniku rewolucji konstytucyjnej w 1908 roku. W tradycji szyickiej instytucje te były znacznie słabsze. Pod koniec XIX wieku przeszkodziło to w konsultacji roszczeń protestacyjnych przeciwko reformom państwa Kadzarów i ustanowieniu konstytucji.

Książka składa się z ośmiu rozdziałów. W pierwszym rozdziale objaśniam podjętą problematykę oraz przyjęte ścieżki teoretycznego rozumowania. Rozdział drugi jest poświęcony operacjonalizacji najważniejszych pojęć. Definiuję *społeczeństwo cywilne* i *sferę publiczną*, *państwo* oraz *spór*. Przedstawiam dwa makrostrukturalne modele porównawcze odnoszące się do długofalowych historycznych konstelacji instytucji społeczeństwa cywilnego, sfery publicznej i państwa. W podrozdziałach operacjonalizuję narzędzia wypracowane na gruncie teorii polityki sporu i teorii ruchów społecznych do pogłębionej analizy epizodów sporu (protestów i rewolucji konstytucyjnych). Znajdują się tutaj takie kategorie analityczne jak: *struktura możliwości politycznych*,

struktury mobilizacji, ramy kulturowe i repertuary protestu. Wyjaśniam, w jaki sposób poziom makrostrukturalny i mezostrukturalny są ze sobą powiązane i jakie mechanizmy je łączące generują zmianę społeczną. W tym samym podrozdziale formułuję także hipotezy badawcze.

Trzeci rozdział jest poświęcony opisowi tworzenia się historycznych form legitymizacji władzy w dwóch analizowanych tradycjach muzułmańskich. Poruszam tutaj zagadnienie doktryny władzy w sunnizmie i szyizmie. Jest to rozdział niezwykle ważny dla zrozumienia dalszego toku analiz, gdyż wprowadza opis doktryn leżących u podstaw muzułmańskich instytucji władzy oraz relacji państwo–społeczeństwo cywilne.

Kolejny rozdział zawiera informacje na temat empirycznych analiz strukturalnych konfiguracji społeczeństwa cywilnego, sfery publicznej i państwa imperialnego w epoce przednowoczesnej. Opisuję i porównuję historyczne instytucje władzy w Imperium Osmańskim i Iranie. Szczegółowo charakteryzuję wewnętrzne instytucje społeczeństw cywilnych oraz sfery publiczne w obu krajach.

Rozdział piąty dotyczy porównania mechanizmów działań zbiorowych w epoce przednowoczesnej, jakie ukształtowały się w sytuacjach sporu politycznego pod wpływem analizowanych w rozdziale czwartym konfiguracji instytucjonalnych.

W rozdziale szóstym i siódmym śledzę procesy, które złożyły się na przemiany modernizacyjne w XIX wieku w Imperium Osmańskim (rozdział szósty) i Iranie (rozdział siódmy). Poszczególne podrozdziały koncentrują się na empirycznej analizie epizodów rewolucji konstytucyjnych w obu krajach.

Rozdział ostatni w całości przeznaczyłem na porównawcze odtworzenie roli mechanizmu, jaki odegrał spór i pośrednictwo sfery publicznej w przyjęciu lub odrzuceniu reform modernizacyjnych w Iranie i imperium osmańskim. Podsumowuję procesy przejścia od państwowej formacji imperialnej do formacji państwa narodowego, zwracam przy tym uwagę na różne repertuary protestów zapośredniczonych przez instytucje sfery publicznej podczas rewolucji konstytucyjnych.

Książka powstała dzięki pomocy Pani profesor Beaty Kowalskiej, która okazała mi nieocenione wsparcie na każdym etapie jej pisania, za co serdecznie dziękuję.

Autor

Kraków, 8 maja 2020 roku